

Η σημασία της Νεμέσεως στην αρχαία Έδεσσα¹

Οι απελευθερωτικές επιγραφές της Έδεσσας αποτελούν μια ιδιαίτερα σημαντική ομάδα μαρτυριών για τη διερεύνηση της κοινωνίας της πόλης. Οι δημοσιευμένες σχηματίζουν ένα σύνολο 20 επιγραφών, αποτελούν δηλ. ένα αρκετά μεγάλο μέρος του συνόλου των μαρτυριών, σχεδόν το 1/3, με βάση τις οποίες συγκροτήθηκε η Προσωπογραφία της πόλης². Μια πρώτη παρατήρηση που ισχύει και για άλλα ιερά της Μακεδονίας κατά την αυτοκρατορική περίοδο, είναι ότι οι αφιερώσεις ή απελευθερώσεις δούλων γίνονταν σχεδόν αποκλειστικά σε γυναικείες θεότητες. Θεότητες σε σχέση με τις οποίες μαρτυρούνται απελευθερώσεις ή δωρεές δούλων στη Μακεδονία είναι η Άρτεμις, με ποικίλες προσωνυμίες: *Αγροτέρα, Διγαία, Εφεσία, Γαζωρία κ.ά.*, η Μητέρα των Θεών, ανατολικές θεότητες, όπως η Συριακή θεά Ατάργατις που συχνά ονομάζεται *Συρία Παρθένος* ή μόνο *Παρθένος*, και η επίσης ανατολική θεά Μα, που ιερό της έχει βρεθεί μόνο στην Έδεσσα³. Η Πασικάτα και η Σωτήρα γίνονται επίσης αποδέκτες αναθέσεων δούλων⁴. Η μόνη εξαίρεση στο σύνολο αυτό των γυναικείων θεοτήτων είναι μερικές καταγραφές δωρεάς ή απελευθερώσης δούλων στον θεό Διόνυσο στην Βέροια⁵.

Μια ακόμη γυναικεία θεότητα συνδεδεμένη με αυτήν την κατηγορία μαρτυριών, η Νέμεσις, θα μας απασχολήσει ιδιαίτερα.

Γιατί δίνουμε ιδιαίτερη σημασία στις μαρτυρίες αυτές; Η πρώτη απάντηση είναι γιατί όχι μόνο δεν βρίσκονται σε κάθε επιγραφικό σύνολο, αλλά αντίθετα μάλλον αποτελούν μια ιδιαιτερότητα μερικών συνόλων. Επιπλέον, αν εξετάσουμε τη γεωγραφική κατανομή των επιγραφικών μαρτυριών για τη δουλεία, παρατηρούμε ότι δεν είναι σε αναλογία με τις άλλες κατηγορίες επιγραφών. Είναι χαρακτηριστικό εξάλλου το γεγονός ότι, ενώ σε μερικά μέρη έχουμε επιγραφές που καταγράφουν την

απελευθέρωση δούλων πολύ νωρίς, ήδη από τον 6ο αι. π.Χ., σε άλλες περιοχές ή και σε μεγάλες πόλεις, που ασφαλώς υπήρχαν χιλιάδες δούλοι, δεν έχουν βρεθεί καθόλου επιγραφικά μνημεία αυτού του είδους. Είναι πολύ πιθανόν ότι εκεί αυτές οι πράξεις δεν γράφονταν σε λίθο αλλά σε κάποιο φθαρτό και οικονομικότερο υλικό, όπως το ξύλο ή ο πάπυρος. Στους περισσότερους τόπους οι κλιματολογικές συνθήκες δεν επέτρεψαν τη διατήρηση τέτοιου είδους καταγραφών. Αυτό ισχύει και για την Αττική που, ενώ είναι η πλουσιότερη περιοχή του αρχαίου ελληνικού κόσμου σε γραπτά μνημεία, δεν σώζει παρά ελάχιστες επιγραφικές μαρτυρίες για τη δουλεία. Στη Μακεδονία οι επιγραφές που σχετίζονται με δούλους είναι πολυάριθμες. Όπως όμως και στις άλλες περιοχές του ελληνικού κόσμου, η κατανομή τους στα γεωγραφικά όρια της Μακεδονίας παρουσιάζει μεγάλες ανισότητες. Η μεγαλύτερη ομάδα επιγραφών, με περισσότερα από 1.700 κείμενα, προέρχεται από τη Θεσσαλονίκη⁶, από το σύνολο όμως αυτό απουσιάζουν εντελώς οι επιγραφές αυτής της κατηγορίας. Η Βέροια, ενώ έχει τον μισό περίπου αριθμό επιγραφών από όσες η Θεσσαλονίκη, συγκεντρώνει τις περισσότερες επιγραφικές μαρτυρίες για τη δουλεία από όσες όλες οι άλλες πόλεις της Μακεδονίας μαζί. Η μεγαλύτερη ομάδα αυτών των καταγραφών, περί τις 180 επιγραφές, έχει βρεθεί στη χώρα της Βέροιας, κοντά στο σημερινό χωριό Λευκόπετρα, σ' έναν ναό αφιερωμένο στη Μητέρα των Θεών, της οποίας το όνομα σχεδόν πάντα ακολουθείται από το επίθετο *Αντόχθων*⁷.

Θα επανέλθουμε τώρα στη μαρτυρία για την Αδράστειον Νέμεσιν. Τη λατρεία της γνωρίζουμε από μία απελευθερωτική επιγραφή χαραγμένη σε τμήμα αρράβδωτου κίονα «εκ ποικιλόχρου ερυθρωπού μαρμάρου» σύμφωνα με την περιγραφή του ανασκαφέα καθηγητή Φ. Πέτσα⁸. Το σημείο που βρέθηκε, «παρά

την διακλάδωσιν της οδού από Εδέσσης διά Μεγάλου Κρημνού προς Αγ. Τριάδα αφ' ενός και προς Αγ. Νικόλαον αφ' ετέρου», σύμφωνα με την ίδια πηγή, δεν ταυτίζεται απαραίτητα με τον τόπο του ιερού αυτού (θα μπορούσε ο σπασμένος αυτός κίονας να ήταν εκεί σε δεύτερη χρήση). Οπωσδήποτε το είδος του μαρμάρου αποτελεί ένδειξη για κτίριο πολυτελές. Από την επιγραφή πληροφορούμαστε ότι η ιδιοκτήτρια της δούλης, η Αυρηλία Ζωσίμη, δωρίζει τη δούλη της μετά από απόφαση της βουλής στην Αδράστειον Νέμεσιν. Η πράξη είναι χρονολογημένη το 253/4 μ.Χ., στις παραμονές δηλ. των μεγάλων βαρβαρικών επιδρομών ή τον ίδιο χρόνο που οι Γότθοι επετέθησαν εναντίον της Θεσσαλονίκης, χωρίς να επιτύχουν την κατάληψή της.

Ένα πρώτο στοιχείο ενδιαφέροντος που απέφερε η σχετική με τη θεά αυτή έρευνά μας είναι ότι σύμφωνά με την πιο πρόσφατη μονογραφία για τη Νέμεσιν του M. B. Hornum⁹, η μαρτυρία της Έδεσσας, που δεν έχει περιληφθεί στο έργο αυτό, αποτελεί τη μοναδική γνωστή μαρτυρία που η παρουσία της θεάς σχετίζεται με απελευθέρωση δούλου. Ανάμεσά σ' αυτούς που αναθέτουν στη Νέμεσιν αλλού υπάρχουν και μερικοί απελεύθεροι, όχι όμως συχνά, αλλά αυτό αποτελεί ασφαλώς διαφορετική κατηγορία μαρτυριών¹⁰.

Η θεά Νέμεσις είχε ήδη πίσω της μια μακριά προϊστορία πριν από την σημαία που απέκτησε κατά τη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο. Η πρώτη φάση της έχει αποτελέσει το αντικείμενο πολλών συμβολών με πρώτη αυτή του Chr. Walz¹¹, υπάρχει όμως και η πρόσφατη μονογραφία για το θέμα, στην οποία ήδη αναφέρθηκα, και η οποία αποτελεί ένα χρήσιμο εργαλείο για την προσέγγιση του θέματος¹².

Οι πωάμπτερες φιλολογικές αναφορές στην θεά βρίσκονται στον Ησίοδο ενώ η παλαιότερη σύνδεσή της με την Αδράστεια, που φαίνεται ότι έχει μικρασιατική καταγωγή, εντοπίζεται σε φιλολογική μαρτυρία του 5ου αι. π.Χ.¹³. Η Αδράστεια σχετίζεται με την Άρτεμι και την Κυβέλη¹⁴. Στον Ραμνούντα, αρχαιότατο τόπο λατρείας της θεάς, η λατρεία της μαρτυρείται από την αρχαϊκή περίοδο και

συνδέεται με τη λατρεία της Θέμιδος. Η παλαιότερη επιγραφική μαρτυρία είναι του 499 π.Χ. και είναι χαραγμένη σε ένα χάλκινο κράνος που ανέθεσαν στην θεά οι 'Ραμνόσιοι οι ἐν Λῆμνῳ¹⁵. Προς τιμήν της τελούνταν στον Ραμνούντα τα Νεμέσεια με αγωνίσματα για άνδρες και νεανίες¹⁶. Εντελώς διαφορετικά Νεμέσεια, ως εορτή των νεκρών, αναφέρει ο Δημοσθένης (41, 11). Άλλος τόπος πρώτης λατρείας της θεάς είναι η Σμύρνη, όπου κατά τον Παυσανία (VII 5, 2) αλλά και σύμφωνα με τις αρχαιολογικές μαρτυρίες, η λατρευτική της εικόνα αποτελούνταν από δύο μορφές, δύο Νεμέσεις, θυγατέρες της Νύκτας¹⁷. Προρωμαϊκή ήταν η λατρεία της θεάς και στην Αλεξάνδρεια, ενώ στην Επίδαυρο υπάρχει μία μοναδική μαρτυρία του 4ου αι. π.Χ. αφιέρωμα στην Άνδρο το κείμενο σε μία πλάκα είναι Νέμεσις και Αδράστεια¹⁸. Αντίθετα στην Έδεσσα δεν γίνεται διάκριση, τη Άδραστεί θεᾶ Νέμεσι, έχει δηλ. την θέση επιθέτου.

Αξίζει να αναφερθούμε και σε μερικές ακόμα μαρτυρίες για τη θεά από τον ελλαδικό χώρο στους ρωμαϊκούς χρόνους. Στο θέατρο του Διονύσου σώζεται κάθισμα λερέως Ουρανίας Νεμέσεως, ενώ και στη Θάσο περί το θέατρο, που είχε υποστεί μετατροπές για τη χρήση του ως αμφιθέατρου, έχουν βρεθεί μερικά από τα σχετικά αφιερώματα. Και τα δύο αυτά θέατρα χρησιμοποιήθηκαν για μονομαχικούς αγώνες²⁵. Στην Πάτρα, έδρα ρωμαϊκής αποικίας, ένα ανάγλυφο της θεάς ερμηνεύεται ως προερχόμενο από ναό κοντά στο αμφιθέατρο της πόλης²⁶. Στην Ολυμπία αγάλματα της Νεμέσεως πλαισίωναν την είσοδο του σταδίου, φαίνεται όμως ότι τουλάχιστον εκεί η παρουσία της δεν σχετίζεται με ρωμαϊκό τύπου αγώνες²⁷. Στη Δήλο μαρτυρείται η λατρεία της στο Σεραπείον όπου συνδυάζεται με την Ισιδα²⁸. Λατρεία της επίσης μαρτυρείται στην Κόρινθο όπου επίσης υπήρχε αμφιθέατρο, στον Πειραιά, στην Ίμβρο, στη Λίνδο, στη Μήθυμνα και στη Μυτιλήνη της Λέσβου²⁹. Στη Μακεδονία μαρτυρίες για τη λατρεία της Νεμέσεως προέρχονται από τους Φιλίππους, από το θέατρο στο οποίο είχαν γίνει σημαντικές αλλαγές κατά τον 2ο και 3ο αιώνα για να μετατραπεί σε χώρο κατάλληλο για μονομα-

ερημηνευθεί και ως επίδειξη της κρατικής εξουσίας. Η παρουσία της Νεμέσεως στην αρένα ερμηνεύεται ως επίδειξη της δύναμης της επάνω σε όσους διατάρασσαν ή απειλούσαν αυτό που ήταν το αρμόζον, το σύμφωνο με το ρωμαϊκό κράτος. Αναφορές και ερμηνείες γι' αυτήν τη λατρεία της έχουν γίνει παλαιότερα από τον L. Robert στο βασικό έργο του για τους μονομάχους²³. Ας δούμε με συντομία τι άλλο γνωρίζουμε για τη θεά με βάση χυρίως τις επιγραφικές μαρτυρίες. Από τις μεταγενέστερες μαρτυρίες της θεάς στον ελλαδικό χώρο και τα νησιά ξεχωρίζουμε πρώτα αυτές όπου η Νέμεσις συνδέεται αλλά διακρίνεται από την Αδράστεια, π.χ. στη Ρόδο υπάρχει αφιέρωμα Αδραστείας και Νεμέσεως, με την ίδια σειρά αναφέρονται οι θεές σε επιγραφή της Κω, ενώ στην Άνδρο το κείμενο σε μία πλάκα είναι Νέμεσις και Αδράστεια²⁴. Αντίθετα στην Έδεσσα δεν γίνεται διάκριση, τη Άδραστεί θεᾶ Νέμεσι, έχει δηλ. την θέση επιθέτου.

Αξίζει να αναφερθούμε και σε μερικές ακόμα μαρτυρίες για τη θεά από τον ελλαδικό χώρο στους ρωμαϊκούς χρόνους. Στο θέατρο του Διονύσου σώζεται κάθισμα λερέως Ουρανίας Νεμέσεως, ενώ και στη Θάσο περί το θέατρο, που είχε υποστεί μετατροπές για τη χρήση του ως αμφιθέατρου, έχουν βρεθεί μερικά από τα σχετικά αφιερώματα. Και τα δύο αυτά θέατρα χρησιμοποιήθηκαν για μονομαχικούς αγώνες²⁵. Στην Πάτρα, έδρα ρωμαϊκής αποικίας, ένα ανάγλυφο της θεάς ερμηνεύεται ως προερχόμενο από ναό κοντά στο αμφιθέατρο της πόλης²⁶. Στην Ολυμπία αγάλματα της Νεμέσεως πλαισίωναν την είσοδο του σταδίου, φαίνεται όμως ότι τουλάχιστον εκεί η παρουσία της δεν σχετίζεται με ρωμαϊκό τύπου αγώνες²⁷. Στη Δήλο μαρτυρείται η λατρεία της στο Σεραπείον όπου συνδυάζεται με την Ισιδα²⁸. Λατρεία της επίσης μαρτυρείται στην Κόρινθο όπου επίσης υπήρχε αμφιθέατρο, στον Πειραιά, στην Ίμβρο, στη Λίνδο, στη Μήθυμνα και στη Μυτιλήνη της Λέσβου²⁹. Στη Μακεδονία μαρτυρίες για τη λατρεία της Νεμέσεως προέρχονται από τους Φιλίππους, από το θέατρο στο οποίο είχαν γίνει σημαντικές αλλαγές κατά τον 2ο και 3ο αιώνα για να μετατραπεί σε χώρο κατάλληλο για μονομα-

χίες. Η δυτική πάροδος του θεάτρου των Φιλίππων είχε χρησιμοποιηθεί ως κέντρο της λατρείας της Νεμέσεως. Το όνομά της συνοδεύεται σε μαρτυρία από την πόλη αυτή με το επίθετο ανίκητος και την αναφορά σε κυνήγια, θέαματα δηλ. συνδεδεμένα με το ρωμαϊκό αμφιθέατρο³⁰. Στους Στόβους η θεά εντοπίζεται στον κεντρικό χώρο της σκηνής του θεάτρου που είχε προφανώς μετατραπεί σε ιερό της Νεμέσεως³¹. Στην Ηράκλεια Λυγκηστική η λατρεία της πιστοποιείται από άγαλμά της κοντά στο θέατρο και επιγραφή που τη συνδέει με την Τύχη της πόλεως³². Στη Θεσσαλονίκη η θέση του ιερού της δεν είναι γνωστή, είναι όμως καλά τεκμηριωμένη η τέλεση αγώνων. Κατά περίεργο τρόπο η Νέμεσις απονισάει από τη Βέροια, ενώ αφθονούν εκεί οι μαρτυρίες για την τέλεση αγώνων³³.

Η σύνδεση της Νεμέσεως με τους αγώνες του αμφιθέατρου οδηγεί στην αναζήτηση άλλων σχετικών με αυτούς στοιχείων στην Έδεσσα. Την θέση του αρχαίου θεάτρου στην Έδεσσα αναζήτησε ο A. Struck, που επισκέφθηκε την πόλη στις αρχές του περασμένου αιώνα. Ίχνη του βρήκε στους πρόποδες του λόφου κοντά στον «Μέγαν Κρημνόν» που οδηγεί προς τον Λόγγο, κοντά στα ερείπια της εκκλησίας του Αγίου Αθανασίου³⁴. Ανασκαφική έρευνα στην περιοχή πολύ αργότερα δεν εντόπισε το θέατρο, πολύ κοντά όμως βρέθηκε ο κίονας με την επιγραφή της Νεμέσεως και μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη διάσπαρτα επί του εδάφους³⁵. Η σύνθεση των στοιχείων αυτών επιτρέπει την υπόθεση για ναό της Νεμέσεως που θα είχε κατασκευαστεί, όπως και αλλού, κοντά στο θέατρο, που αυτή την εποχή χρησιμοποιούταν και για τα αγωνίσματα του αμφιθέατρου που εισήγαγαν οι Ρωμαίοι, δηλ. μονομαχίες και θρηιομαχίες.

Ως τώρα έχει βρεθεί μόνο μία μαρτυρία για μονομάχο στην Έδεσσα, ένα επιτύμβιο, που αποτελεί ένδειξη αλλά ίσως όχι επαρκή απόδειξη για τη διεξαγωγή αγώνων στην πόλη, καθώς ο Μειλήσις, όπως ήταν το όνομα του μονομάχου, θα μπορούσε να είχε σταδιοδομήσει σε σχετικούς αγώνες σε κάποια άλλη πόλη, π.χ. στην κοντινή Βέροια, όπου όπως ήδη αναφέραμε η ύπαρξη αγώνων είναι πολύ

καλά τεκμηριωμένη³⁶. Υπάρχει όμως και άλλη ισχυρότερη ένδειξη για τη διεξαγωγή τέτοιων αγώνων στην Έδεσσα, που συνδέεται με την αυτοκρατορική λατρεία, μία από τις εκφράσεις της οποίας ήταν η τέλεση αυτών των αγώνων. Πρόκειται για τη μαρτυρία για τον αρχιερέα Κλαύδιο Μάξιμο που ήταν σύζυγος της αρχιερείας της Εδεσσαίων πόλεως Κλαυδίας Οκελλίνας, ιέρειας συγχρόνως του Διονύσου³⁷. Η αυτοκρατορική λατρεία στη Μακεδονία, είτε σε τοπικό επίπεδο, δηλ. της πόλεως, είτε στο επίπεδο του κοινού των Μακεδόνων, ήταν ήδη επαρκώς τεκμηριωμένη όταν ο Δ. Κανατσούλης συνέλεξε και ταξινόμησε τις σχετικές μαρτυρίες. Από τότε όμως οι γνώσεις μας για το θέμα αυτό έχουν αυξηθεί σημαντικά λόγω των πολλών νέων επιγραφών που έκαναν την εμφάνισή τους κατά τα τελευταία 30 χρόνια³⁸.

Παρ' όλα όσα είπαμε, το ενδιαφέρον της μαρτυρίας για την Νέμεσι δεν έχει ακόμη εξαντληθεί. Παρουσιάζει, όπως θα δούμε, και μία επιπλέον μοναδικότητα. Η πράξη της απελευ-

Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας
Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ο τίτλος της ομιλίας μου στο Β' Συμπόσιο ήταν «Παρατηρήσεις στην κοινωνία της αρχαίας Έδεσσας». Το περιεχόμενο δεν έχει μεταβληθεί ουσιαστικά.

2. Argyro B. Tataki, *Macedonian Edessa: Prosopography and Onomasticon* (Μελετήματα 18, Αθήνα 1994) 24.

3. Οι επιγραφικές μαρτυρίες για τη θεά Μα έχουν δημοσιευθεί σταδιακά: A.E. Contoléon, *REG* 12 (1899) 169-73, Π. Παπαγεωργίου, *Αθηνά* 12 (1900) 65-88, A.K. Βαβρίτσας, *Αρχαία Μακεδονία IV* (Θεσσαλονίκη 1986) 53-69, Σ. Πελεκίδης, *ΑΔ* 8 (1923) 259-69, L. Robert, *Hellenica I* (1940) 72, N. Proeva, *ZAnt* 33 (1983) 165-83, M.B. Χατζόπουλος, Α' Πανελλήνιο Συμπόσιο, *Η Εδεσσα και η περιοχή της* (Έδεσσα 1995) 125-32.

4. Βλ. L. Robert, *Hellenica I* (1940) 70-75, Argyro B. Tataki, *Ancient Beroea: Prosopography and Society* (Μελετήματα 8, Αθήνα 1988) 470 και σημ. 304, 305.

5. Βλ. M.B. Hatzopoulos, *Cultes et rites de passage en Macédoine* (Μελετήματα 19, Αθήνα 1994) 63-72, EKM, τ. Α' Επιγραφές Βεροίας (Αθήνα 1998) αρ. 53, 54, 55,

θέρωσης της δούλης από την Αυρηλία Ζωσίμη γίνεται μετά από απόφαση της βουλής. Αναφορά βουλευτών έχουμε σε τρεις ακόμα επιγραφές αυτής της κατηγορίας από την Μακεδονία, όλες πρωιμότερες από αυτήν. Στην πιο πρώιμη από αυτές, από τη Βέροια, του 181 μ.Χ., τονίζεται μηθενός ἐτέρου αὐτῆς ἔξουσίαν ἔχοντος μήτε ἀρχόντων μήτε βουλευτῶν³⁹. Στην δεύτερη μαρτυρία, κατά 20 περίπου χρόνια μεταγενέστερη, από τη Λευκόπετρα, αναφέρεται ότι η ιδιοκτήτρια είναι θυγατέρα Διονυσίου Ενθαδίωνος Κυρραίου βουλευτή⁴⁰. Στην τρίτη από την Αραβησσό ο Φουλκίνιος Νάρκισσος χάρισε στη θεά Άρτεμι δύο δούλες μητέρα και κόρη. Την αγορά της δεύτερης ἀνέθηκεν διὰ βουλευτῶν Αὔρ(ηλίου) Ἀδέου, Αὔρ(ηλίου) Θέρμου κὲ Αὔρ(ηλίου) Μαρκελλεύνου⁴¹. Μία από τις ιδιότητες της Νέμεσεως ήταν αυτή της προστάτιδος της πόλης και ίσως αυτό εξηγεί την παρέμβαση της βουλής σ' αυτήν την υπό μορφήν δωρεάς στη Νέμεσιν απελευθέρωση⁴².

Μάιος 2003

56.

6. Συνυπολογίζεται το συμπλήρωμα στον τόμο *IG X* 2,1, η επεξεργασία του οποίου βρίσκεται εν εξελίξει στο KEPA, EIE.

7. Για το σύνολο των επιγραφών αυτών βλ. Ph. M. Petsas, M.B. Hatzopoulos, Lucrèce Gounaropoulou, P. Paschidis, *Inscriptions du sanctuaire de la Mère des dieux autochtone de Leukopétra (Macédoine)* (Μελετήματα 28, Αθήνα 2000).

8. ΑΔ 24 (1969) Χρονιά 305-306 και πίν. 319 α-β, Argyro B. Tataki, ε.α. σημ. 2, αρ. 44, 94.

9. *Nemesis, the Roman State and the Games* (1993).

10. Βλ. ε. α. σημ. 9, σ. 74.

11. *De Nemesi Graecorum* (Τυβίγκη 1853). Από τις μεταγενέστερες συμβολές αναφέρω του P. Perdrizet, «Némésis», *BCH* 22 (1898) 599-602, *BCH* 36 (1912) 248-74, *BCH* 38 (1914) 89-100.

12. Το έργο, M.B. Hornum, ε.α. σημ. 9, περιέχει έναν κατάλογο φιλολογικών μαρτυριών (60 σελ. περίπου) και 286 επιγραφικές μαρτυρίες, 42 από τις οποίες προέχονται από τη σημερινή Ελλάδα, 55 από την Μ. Ασία.

13. Έργα και Ήμέραι 200, Θεογονία 223.

Η σημασία της Νέμεσεως στην αρχαία Έδεσσα

14. M.B. Hornum, ε.α. σημ. 9, 7.
15. B.X. Πετράκος, *O δήμος του Ραμνούντος*, τ. II, *Oι επιγραφές* (Αθήνα 1999) αρ. 86.
16. Ε. α. σημ. 15, αρ. 7 στ. 8-9, 17 στ. 41. Στο ίδιο έργο τ. I 275-76, 294.
17. M.B. Hornum, ε.α. σημ. 9, 11-13.
18. M.B. Hornum, ε.α. σημ. 9, 13-14. *IG IV*, 1.2
19. *Naturalis Historia* XI 251, XXVIII 22, M.B. Hornum, ε.α. σημ. 9, 15-23.
20. M.B. Hornum, ε.α. σημ. 9, 36-40.
21. Argyro B. Tataki, ε. α. σημ. 2, 102-103.
22. Σύμφωνα με τον κατάλογο των επιγραφικών μαρτυριών στο έργο του M.B. Hornum, ε.α. σημ. 9.
23. *Les gladiateurs dans l'orient grec* (Παρίσι 1940, επανεκδ. 1971) 42, 51, 64, 269, 306-307.
24. Ρόδος: *SEG* 33 (1983) 645, Κως: M. Segre, *Iscrizioni di Cos* (Ρώμη 1993) αρ. 144 στ. 9, Άνδρος: *IG XII*, 5730.
25. *IG II-III* 5070, για την Θάσο βλ. M.B. Hornum, ε.α. σημ. 9, αρ. 105-108.
26. I.A. Papapostolou, «Monuments de gladiateurs à Patras», *BCH* 113 (1989) 368-71 εικ. 16.
27. M.B. Hornum, ε.α. σημ. 9, 49, 54.
28. M.B. Hornum, ε.α. σημ. 9, αρ. 76-78.
29. M.B. Hornum, ε.α. σημ. 9, αρ. 74 (Κόρινθος), αρ. 88-89 (Πειραιάς), αρ. 80 (Ιμβρος), αρ. 81 (Λίνδος), αρ. 82 (Μήθυμνα), αρ. 83 (Μυτιλήνη).
30. M.B. Hornum, ε.α. σημ. 9, αρ. 84-86, βλ. επίσης P. Collart, *Philippe, ville de Macédoine* (Παρίσι 1937) 175-77, 319, 371, 387, L. Robert, ε. α. σημ. 22, 86-90 αρ. 22-25 και Elizabeth Bouley, «Le culte de Némésis et les jeux de l'Amphithéâtre dans les provinces balkaniques et danubiennes», *Acta Musei Napocensis* 26-30 (1989-93) 107-111.
31. B. Saria, «Das Theater von Stobi», *JDAI*, AA 53 (1938) 81-148, J. Wiseman, «Gods, War and Plague in the Time of the Antonines», *Studies in the Antiquities of Stobi I* (Βελιγράδι 1973) 159-61, Elizabeth Gebhard, «The Amphitheatre in the provinces of the Danube and the Black Sea», *Acta Musei Napocensis* 26-30 (1989-93) 107-111.
32. EKM τ. Α' Επιγραφές Βεροίας (Αθήνα 1998) 49 στ. 6-8.
33. Για τη Θεσσαλονίκη βλ. L. Robert, ε. α. σημ. 23, 78-81 αρ. 11-14, 269, M.B. Hornum, ε.α. σημ. 9, αρ. 109, 110 και σ. 64. Για τη Βέροια βλ. Βικτώρια Αλλαμανή-Σουρή, «Μονομαχικά μνημεία στο Μουσείο της Βέροιας», *Αμητός I* (Θεσσαλονίκη 1987) 33-51 πιν. 4-6 και EKM τ. Α' Επιγραφές Βεροίας (Αθήνα 1998) 68, 69, 374-390.
34. A. Struck, *Makedonische Fahrten II* (Σεράγιεβο 1908) 63-64.
35. Φ. Μ. Πέτσας, «Αιγαί – Πέλλα – Θεσσαλονίκη», *Αρχαία Μακεδονία I* (Θεσσαλονίκη 1970) 211.
36. Δήμιτσας αρ 16, L. Robert, ε. α. σημ. 22, 84-85 αρ. 20, Argyro B. Tataki, ε. α. σημ. 2, αρ. 213.
37. Αναστασία Χρυσοστόμου, «Τιμητική επιγραφή από την Έδεσσα», *Αμητός II* (Θεσσαλονίκη 1987) 993-1003.
38. Βλ. Δ. Κανατσούλης, «Το κοινόν των Μακεδόνων», *Μακεδονικά 3* (1953/55) 41-73, του ίδιου «Η μακεδονική πόλις», *Μακεδονικά 5* (1961/63) 74-75. Τελευταίες ενδιαφέρουσες προσθήκες στις γνώσεις μας για το θέμα, σε τοπικό επίπεδο, είναι αυτή που αναφέρεται στους αρχιερείς της Εδεσσαίων πόλεως που δημοσιεύτηκε από την Α. Χρυσοστόμου, ε. α. σημ. 37, ενώ για το κοινό είναι η επιγραφή για τον αρχιερέα και αγωνοθέτη του κοινού των Μακεδόνων Τι. Κλαύδιο Αιλιανό που δημοσιεύεται στη Βικτώρια Αλλαμανή-Σουρή, «Τιμητικές επιγραφές από την αρχαία Βέροια», *AEMθ 5*, 1991 (Θεσσαλονίκη 1994) 39-47.
39. EKM τ. Α' Επιγραφές Βεροίας (Αθήνα 1998) 49 στ. 6-8.
40. Ph. M. Petsas κ.ά., ε. α. σημ. 7, 45 στ. 2-4.
41. *SEG* 35 (1985) 750.
42. Για τον ωρό της ως προστάτιδος και την ταύτιση της Νέμεσης στην Έδεσσα, Argyro B. Tataki, ε. α. σημ. 2, αρ. 213.

The meaning of Nemesis in ancient Edessa

A manumission inscription in the name of Nemesis found in Edessa, on a part of a column from reddish marble, proves to be an important document, since it is the only one of this kind known to us. Brief reference to the other gods who are the receivers of such offerings introduces to the discussion of the history and the meaning of Nemesis and its special importance for the Roman state. Its connection with the imperial cult and particularly with the games of the amphitheatre lead to the conclusion that the inscribed column belonged to a temple of Nemesis build next to the, non visible any more, theatre of the city that must had been used as in many other Greek cities for gladiatorial games.